

Освітнє та наукове співробітництво України та Польщі (2000–2005 рр.)

У статті проаналізовано освітнє і наукове співробітництво України та Польщі протягом 2000–2005 рр. Ефективними є розгортання спільних програм, розробок, досліджень, лекцій, організація експедицій археологічного, історичного, фольклорного або мовно-етнічного спрямування. Перспективними є такі напрямки: розвиток бібліотечної справи, робота польських та українських науковців в архівах та бібліотеках, що дають змогу проводити не лише обмін інформацією, але й цілеспрямований науковий пошук.

Ключові слова: українсько-польське співробітництво, Болонський процес, міжнародні наукові конференції, інститут, університет.

В статье проанализировано образовательное и научное сотрудничество Украины и Польши в течение 2000–2005 гг. Эффективными являются развертывания общих программ, разработок, исследований, лекций, организация экспедиций, археологического, исторического, фольклорного или язычно-этнического направления. Перспективными являются такие направления: развитие библиотечного дела, работа польских и украинских научных работников, в архивах и библиотеках, которые дают возможность проводить не только обмен информацией, но и целеустремленный научный поиск.

Ключевые слова: украинско-польское сотрудничество, Болонский процесс, международные научные конференции, институт, университет.

In the article the educational and scientific collaboration of Ukraine and Poland is analysed during 2000–2005 years. Effective are developments of the general programs, developments, researches, lectures, organization of expeditions, archaeological, historical, folk-lore or linguistically-ethnic direction. Perspective are such directions: development of library business, of the Polish and Ukrainian research workers, is in archives and libraries, which enable to conduct not only an exchange but also purposeful scientific search information.

Key words: ukrainsko-pol'ske collaboration, Bolonskiy process, international scientific conferences, institute, university.

Досліджувана проблема в різних її аспектах перебувала й сьогодні залишається в полі зору істориків і політологів. Суттєвим недоліком ряду досліджень є те, що в них основна увага приділяється лише розвитку політичного та економічного українсько-польського співробітництва, майже не торкаючись культурних відносин.

В роботах українських та польських учених – В.Глібова, Д.Горуна, М.Рябчука, М.Чеха підкреслюється поетапність у розвитку двосторонніх відносин, зосереджується увага на комплексному підході до суспільно-політичних та економічних стосунків України і Польщі. Зокрема, В.Глібов і Д.Горун основною проблемою виділяють системну несумісність економік та незначну частку технологічного співробітництва. Питання освітнього та наукового співробітництва висвітлюється в роботах таких авторів: П.Чернега [1], А.Васюк [7], Є.Голібарт [5], В.Майборода [2], Б.Корольов [3] та ін.

Наші відносини з польським народом мають давню історію, спільні слов'янські корені, схожість традицій, співзвучність мови та культури сприяли поглибленню цих відносин в різних галузях культури. Після того як Україна приєдналася до Болонського процесу, першими, хто протягнув нам руку допомоги, звичайно, були поляки. Більшістю країн світу наша система освіти, методи викладання визнані найпередовішими і ефективнішими серед інших методів. Але на сьогоднішній день вітчизняні та іноземні вчені визнають, що потрібні вдосконалення, зміни, проведення відповідних реформ в нашій системі науки і освіти. Польща погодилася поділитися своїм досвідом інтеграції в Болонський процес. І на сьогоднішній день українські та польські науковці прагнуть досягнути консенсусу у розв'язанні тих проблем, які постали перед польською і українською вищою школою.

Звичайно, освітнє співробітництво Польщі і України почалося не з приєднання України до Болонської декларації (2005 р.). Ще 18 травня 1992 р. між міністерствами освіти України та Польщі була укладена угода "Про співробітництво в галузі науки і освіти України та Польщі". Офіційно наукове співробітництво Української та Польської держав бере початок з підписання угоди про наукове співробітництво між Україною та Польщею 1 липня 1997 р. Згідно з цією угодою планувалося 40 тем для спільного виконання українськими і польськими науковцями. На сьогодні розробляється понад 60 спільних наукових проектів [3]. Слід зазначити, що майже всі міжнародні наукові конференції, які відбуваються в Україні, проходять за участі польських науковців. Велика кількість українських шкіл, інститутів, університетів та інших навчальних закладів співпрацюють із польськими навчальними закладами, проводять спільні семінари, круглі столи, конференції тощо. Але сам факт приєднання України до Болонського процесу спонукає активізувати співробітництво в галузі науки і освіти, зокрема в такій дійовій формі, як безпосередні зв'язки між вищими навчальними закладами обох країн.

У 2000 р. Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова підписав угоду про співробітництво у розвитку освіти і науки, зокрема, з кафедрою історії слов'ян і українознавства Балтійської гуманістичної вищої школи у Кошаліні. Цей університет має дуже тісні зв'язки з польськими освітянами: майже щороку тут відбуваються конференції, присвячені спільній історії Польщі і України. Під час візиту ректора НПУ імені М.П.Драгоманова В.Андрущенка до Польщі була підписана угода з ректором Педагогічної академії м.Кракова М.Сливою "Про співпрацю між двома найвідомішими педагогічними вищими навчальними закладами України та Польщі". В стінах НПУ ім. М.П.Драгоманова відбулися такі конференції: у травні 2000 р. міжнародна конференція "Слов'янські народи у Другій світовій війні"; у травні 2002 р. пройшла міжнародна конференція під назвою "Україна і Польща в XX столітті: проблеми історії і політології", у якій взяли участь понад 30 провідних вчених і викладачів з Краківського педагогічного університету імені Адама Міцкевича, Інституту гуманістичних наук Вроцлавської політехніки, Балтійської гуманістичної вищої школи, Надвіслинського інституту історії у Слущку, Вищої педагогічної школи у Пьотркув Трибунальськи та інших наукових закладах Польщі.

Професор кафедри слов'янських народів НПУ ім. М.П.Драгоманова П.Чернега зауважив: "Завдяки цим зустрічам ми, вчені Інституту історичної освіти університету НПУ Драгоманова, маємо нагоду займатися науковим дослідженням спільної історії Польщі та України, обмінюватися думками з нашими закордонними колегами, з'ясовуються проблеми, що представляють інтерес для обох закладів, окреслюємо напрямки досліджень, уточнюємо їх тематику" [4].

Вже майже 10 років співпрацюють Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка, Інститут регіонального управління та економіки і Балтійська гуманістична вища школа в Кошаліні. Разом вони виконують спільну освітню програму, яка дала вже свої результати. У 2001 р. вийшов перший збірник праць "Тотожність та партнерство. Наукові студії найближчих сусідів" у Кошаліні. Наступний збірник під назвою "Україна – Польща: наукові студії партнерів сусідів" вийшов у Кіровограді.

Особливу увагу слід звернути на польське місто Краків – це не тільки величезний науковий центр, багато дослідників тут працюють саме в українському інтересі. Краківський університет не тільки має факультет української філології, він підтримує зв'язки з провідними українськими університетами, обмінюється з українськими бібліотеками, організаціями, установами й окремими громадянами літературою, яка має історичне, наукове та культурне значення. Ця практика існує вже дуже давно, ця література цікавить як польських читачів, так і українських, які не мають можливості відвідувати бібліотеки в Україні та Польщі. На думку ректора Краківського університету, правдиво написані книги про наші держави допоможуть висвітлити правду і до кінця очистити від бруду та брехні нашу спільну історію, заспокоїти всіх ображених, і тоді ми зможемо перегорнути сторінку, щоб відкрити дорогу до тіснішого зближення двох народів-братів [6].

Близькість наших держав означена духом історії, характеристиками спільних культурних прикмет, розвитком мистецьких стилів, шкіл і напрямів, близькістю пам'яток мистецтва, які були створені на території наших держав і які засвідчують ідентичність розвитку, близькість культурних ідей та адекватні способи творчого мислення. Саме плеяда наших науковців повинна окреслити, примножити та відродити цю спадщину наших народів [7].

Педагогічна академія імені Комісії Едукації і Народнової у Кракові співпрацює згідно з аналогічними угодами з Державним університетом ім. Івана Франка у Львові, з Державним університетом у Кам'янці-Подільському та Державним університетом у Херсоні. Встановлено також контакти з університетами у Запоріжжі, Донецьку і Дніпропетровську, з якими ще не завершені підписанням договорів.

Внаслідок таких домовленостей між університетами польські вчені можуть здійснювати архівні та бібліотечні пошуки у наукових інститутах Києва та інших містах України, аналогічно українські вчені можуть працювати у Варшавських, Краківських та інших архівних і бібліотечних фондах. Ці дослідження стосуються удосконалення окремих дисциплін, дидактики і методики використання найновітніших технічних засобів навчання. Науково-дослідні конференції, які проходять у навчальних закладах Польщі і України, сприяють поглибленому вивченню не тільки наукового та історичного досвіду, але й вивченню педагогічного потенціалу обох країн.

Також делегація звернула увагу на ставлення студентів до навчання. Всім відомо, що в Західній Європі ВНЗ ґрунтуються на платній формі навчання і студенти розуміють всю відповідальність своїх вчинків, коли не з'являються на лекційних чи семінарських заняттях. Хоча у Великопольській школі відвідування заняття студентами вільне, але нікому і на думку не спаде "прогуляти" заняття. По-перше, річна плата за навчання складає близько тисячі доларів США, а так звані відробки також мають бути оплачені [8].

Обидві сторони цікавить проблема системи добору абітурієнтів на навчання до педагогічних вищих навчальних закладів. Щороку польські навчальні заклади запрошують від 100 до 150 учнів і студентів разом з викладачами пройти у них практику, в яку входить ознайомлення з внутрішньою роботою навчального закладу і циклом предметів, які викладаються там. Українці мають можливість спостерігати за роботою їх колег, викладачі обмінюються педагогічним досвідом, а школярі та студенти мають можливість порівняти рівень завантаженості їх однолітків. Якщо зазначено, що школа з математичним нахилом, то години викладання математики збільшуються до максимуму і створюється

спеціальна програма для поглибленого вивчення математики. Натомість майже кожна українська середня школа спеціалізується на певному предметі, але це ніяк не позначається на кількості годин, які надаються тому чи іншому предметі. Дуже великого значення в польських навчальних закладах надають вивченню інформаційних комп'ютерних технологій, іноземних мов. Слід зазначити, що після закінчення середньої освіти польські випускники досконало володіють як мінімум двома іноземними мовами, крім рідної. Українські школярі, вступаючи до вищих навчальних закладів, ледве можуть похвалитися однією іноземною мовою на рівні розмовної.

Якщо порівняти роботу приватних навчальних закладів Польщі і України, слід відмітити, що в Польщі держава жорстко контролює кількість студентів стаціонарного і заочного відділення, години предметів, рівень підготовки викладацького складу тощо. В свою чергу вищевказані навчальні заклади намагаються підвищувати та удосконалювати рівень роботи всіх своїх структур. В Україні теж можна виділити окремі вищі приватні навчальні установи, які вже можуть конкурувати із державними, але існують і такі, що не відповідають своєму рівню акредитації і їх випускники не можуть конкурувати на ринку праці поряд з випускниками вищих державних навчальних закладів. Натомість випускники приватних середніх навчальних закладів мають досить високу підготовку і це відчувається під час олімпіад, написання тестів, вступних іспитів. На думку багатьох українських викладачів, науковців, нам слід запозичити деякі елементи методик викладання, наприклад, впровадити експериментальні програми зі зменшення навантаження випускників середніх шкіл, систему викладання в початковій школі, де не існує поділу на предмети. Вчитель намагається протягом уроку поєднати декілька предметів (читання, писання, малювання). Дітям у такому віці дуже складно займатися одноманітними завданнями. Всі уроки проходять у формі гри, щоб маленьким учням було цікаво до кінця заняття [3]. На думку керівника Культурно-освітнього товариства ім. Адама Міцкевича, яке було утворене при Бібліотеці ім. Адама Міцкевича, Анатолія Ромейка, слід скористатися прикладом поляків та більш спеціалізовано підходити до навчання старшокласників. "Українські випускники досить часто не впевнені у своєму виборі тієї чи іншої професії", – зауважив Ромейко. На його думку, слід звернути увагу на роботу польських вищих навчальних закладів, де проводяться численні зустрічі, конференції з майбутніми абітурієнтами, Вони ознайомлюються з основами журналістики, менеджменту тощо. Натомість поляки також вважають, що їм є багато чого повчитися у нас. Зокрема, їх зацікавили форми проведення практичних занять у вищих навчальних закладах, як, наприклад, колоквиуми, бліцопитування, висловлення власних думок з приводу тієї чи іншої проблематики тощо. Також зазначали про важливість вивчення досвіду студентського самоврядування.

Якщо проаналізувати стан представлення України в польській освіті, необхідно відмітити, що українська мова викладається у 59 загальноосвітніх державних шкільних закладах, у тому числі в чотирьох ліцеях з українською мовою навчання. Натомість в Україні – лише 3 школи, де викладають польською мовою. Із них одна – в селі, де навчаються 1075 учнів. Є ще 4 школи із змішаною формою навчання (365 учнів). За сприяння польської сторони відкрито початкові класи з польською мовою у Довбиші (колишньому Мархлевську) – колишній столиці Польського автономного району [8]. Крім цього, за межами публічного шкільництва функціонують близько 70 пунктів вивчення української мови, організованих Спілкою Українців у Польщі, в якій об'єдналися спілки професійного характеру: Спілка українських лікарів, Спілка українських юристів, Спілка українських підприємців, Спілка Українок, Спілка українських вчителів тощо. За даними довідника "Національні меншини в Польщі", 2000 р. в Польщі зареєстровано 19 українських і 5 лемківських організацій. Ці організації досить чисельні, наприклад Товариство Українців має 182 територіальних осередки і об'єднує 10 тис. членів.

Що ж до польської мови, історії, культури та літератури, вони також представлені в програмах українських шкіл, і викладаються на рівні всіх інших предметів, серед яких обов'язковими є предмети сучасної польської літератури, культури живого слова, аналізу літературних творів, сучасної мови й історії та інші.

Для організації системи освіти польською мовою, факультативного курсового вивчення рідної мови, історії, культури міністерства освіти України та Республіки Польща уклали двосторонню угоду, в межах якої працює спільна українсько-польська комісія експертів над змістом підручників для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв з польською мовою навчання.

Динаміка зростання вивчення польської мови спостерігаємо більше у вищих навчальних закладах. Лише в Києві польську мову вивчають не тільки в Київському національному університеті, де велику науково-організаційну роботу здійснює кафедра полоністики, очолювана відомим полоністом професором Ростиславом Радишевським, а також у Київському славистичному університеті, Києво-Могилянській академії, в Київському педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова. Останнім часом з розширенням добросусідських відносин та співробітництва між Україною та Республікою Польща зріс інтерес і до польської культури в цілому не тільки серед осіб польського походження, а передусім серед української учнівської та студентської молоді, яка бачить своє майбутнє у спільному європейському домі.

Постійно діють курси польської мови, які організовано при Польському Домі в Києві. Федерація Польських Організацій України стала ініціатором створення при ній Спілки вчителів польської мови, яка вже успішно працює кілька років.

Надзвичайно велику допомогу у цій сфері надають освітнім закладам та викладачам польської мови Посольство Республіки Польща в Україні та Генеральні Консульства Республіки Польща в Києві, Львові та Харкові, які передають велику кількість навчальної літератури та підручників, видані за сприяння Фондації допомоги польським школам на Сході ім. Г.Гоневича у Любліні, направляють в Україну польських вчителів. Велику допомогу надає також така організація, як "Вспульнота Польська", яка опікується долею поляків, розсіяних по всьому світу.

Також функціонують чотири українських суспільних фонди розвитку української культури. З них найбільш відомий – Св. Володимира Хрестителя Київської Русі, що знаходиться в Кракові. Українською мовою виходять вісім періодичних видань, українською ж у восьми містах регулярно ведуться радіопередачі.

У шести найвідоміших університетах Польщі функціонують кафедри української філології, в українських університетах не існує жодної кафедри польської філології, тільки в деяких університетах (Київський державний університет ім. Т.Шевченка, НПУ ім. М.Драгоманова та ін.) на кафедрах викладається польська мова в комплексі з іншими іноземними мовами.

Дуже важливим для розвитку відносин між нашими державами, зокрема культурних, є представництво українців в органах влади. В польському парламенті працює комісія у справах національних та етнічних меншин, серед членів цієї комісії активно працює депутат Мирослав Чех – українець. За словами голови цієї комісії Ежи Штеліга, головна мета нашої діяльності – захист прав та інтересів польських громадян інших національностей. Члени цієї комісії намагаються враховувати потреби національностей, які проживають в тих чи інших регіонах Польщі. Так, наприклад, збудовано великий інтернат в Гурові Іловецькім, де спеціалізовано навчаються українці з усіх кінців Польщі. Бо, як засвідчує досвід, українці, порівняно з іншими меншинами в Польщі, мають великий потяг саме до національного навчання. Тим паче, що високий рівень розвитку української інтелігенції дозволяє переважно не мати проблем із вчителями та вихователями для українських шкіл.

Спеціально для українських школярів і студентів, які проживають в Польщі і прагнуть вивчати українську мову і культуру, Міністерство культури і мистецтв розробило спеціальні програми для національних меншин зі створення шкільних програм та підручників з національної історії своїх народів, географії, національної мови і літератури. При вищевказаному міністерстві працює Бюро у справах культурних меншин, яке координує державне фінансування всіх заходів у своїй галузі на теренах Польщі. Зокрема, українська меншина Польщі отримала кошти на друк україномовної газети "Наше слово".

На польському книжковому ринку добре знають видавництво "Товариство Інституту Центрально-Східної Європи" (Люблін), яке видає і розповсюджує літературу, присвячену українсько-польським стосункам, історії України, сучасній співпраці між нашими народами. Тут маємо видання знаних українських і польських науковців, авторитетних фахівців, в тому числі тих, хто працює за кордоном. Великою популярністю користуються книжки професорів Є.Клочовського, В.Серчика, С.Сергійчука та ін. Ці автори читають лекції на польсько-українську тематику в провідних польських та українських університетах. В.Серчик друкується в краківській газеті "Дзєннік польські", має постійну рубрику "Фейлетони з пограниччя", де викладає свої коментарі до поточних подій у сфері сучасних польсько-українських стосунків.

У Польщі дуже багато книгарень, майже на кожній вулиці є невеличка крамниця. Польські видавництва друкують велику кількість творів вітчизняних і зарубіжних авторів. Протягом останніх років польською мовою переклали велику кількість зарубіжної літератури, зокрема і твори українських авторів С.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки та ін. Протягом 2000–2005 рр. на полицях польських крамниць збільшилась кількість книжок українською мовою. "На моє переконання, книгарні є джерелом культурного обміну між польськими та українськими читачами, за останні роки відбулися позитивні зміни у свідомості і висловлюванні рядових громадян щодо польсько-українського поєднання", – зауважив Є.Голібард [5].

У Польщі вийшла польською і українською мовами книжка Д.Павличка "Наперсток", рідкісною книгою в польських книгарнях став бестселер української поетеси А.Отецької під назвою "Сентименти" (2001 р.). Слід зауважити, що 65 віршів у цьому збірнику давно стали піснями національного рівня, назбирали десятки нагород на міжнародних фестивалях і увійшли до золотого фонду польської культури.

Звичайно, існує ще безліч проблем, які необхідно вирішити, адже історію не перепишеш. Чорні та білі плями так і залишаться на її сторінках. Дуже важко переконати старе покоління науковців, які зустрічаються на конференціях і намагаються розв'язати старі вузли непорозуміння шляхом нав'язування своїх думок один одному. На щастя, сучасна українська і польська молодь не оглядається на мури старих упереджень, бо має збудувати новий спільний дім.

Польща, тобто польський народ, парламент і уряд цілком однозначно хочуть бачити Україну розвинутою, багатою і – передусім – суверенною державою. Гасла "За вашу і нашу свободу!" та "Без суверенної України не може бути суверенної Польщі" донині зберегли свою актуальність від часів Петлюри–Пілсудського.

Тобто Республіка Польська прагне і робить усе для того, щоб прилегли до неї країни були насправді незалежними і демократичними, а отже, мали підстави для партнерських, дружніх стосунків із нею.

Тому, окрім стосунків дипломатичних, офіційних, Варшава діє через неурядові наукові організації і фонди, мета яких – допомогти у розвитку культури і духовності народів суміжних країн, зміцнити їх патріотичний чинник як суттєвий фундамент розвитку і стабілізації державності цих народів.

Для налагодження українсько-польського наукового партнерства в попередні роки уже дещо зроблено. Підписано ряд важливих документів, створено організаційно-правові механізми реалізації його партнерства, відбувалися зустрічі на вищому рівні. Але загалом ці добрі стосунки були на рівні глав обох держав, а починаючи з 2000 р. партнерами стають не лише президенти, міністри та інші владні мужі України та Польщі, але й наші народи. Події, які відбувалися протягом 2000–2005 рр., змінили світогляд українців і поляків. Ми толерантніше почали ставитися один до одного, навчилися прощати та вчитися на помилках наших предків.

Така співпраця дозволяє творити нову, надзвичайно важливу, сприятливу атмосферу зближення і порозуміння між двома народами та швидке упровадження в життя новітніх навчально-виховних технологій [7].

2000 рік став роком нового рівня культурних і наукових відносин між Польщею і Україною. Першим серйозним питанням, яке було обговорене президентами на зустрічі 17 січня 2000 р. у Кракові, стало питання про створення Польсько-українського університету. У Варшаві вже існує Українсько-польський університет, в якому плідно працюють польські та українські науковці. Завдяки сприянню цього закладу в Польщі та Україні проводиться велика кількість конференцій на різну тематику, було надруковано декілька спільних робіт, які стосувалися історії українського та польського народів. З ініціативи цього університету планується створити документальний фільм про польську меншину в Україні та українську – у Польщі. За участі відповідних партнерів реалізувати такий проект не проблематично, оскільки вже нині накопичено чимало матеріалів, які можуть стати основою сценаріїв названих відеотворів. В напрямку до створення Польсько-українського університету розпочала свою роботу міжнародна наукова конференція "Поляки в Києві", організована Спілкою польських науковців в Україні восени 2001 р.

Згідно з умовами договору про створення Польсько-українського університету була сформована Українсько-Польська комісія зі співробітництва в галузі науки і технологій, яка оголосила про початок дії Виконавчої українсько-польської програми співробітництва в галузі науки і технологій.

В межах програми сторони розвивають співробітництво в напрямках, що мають пріоритетне значення в обох країнах, охоплюючи такі галузі: математичні, фізичні та астрономічні науки; хімія та хімічні технології; енергетика та енергозберігання; матеріалознавство та технологія металів; автоматика, електроніка, інформатика та телекомунікації; біологічні науки, науки про землю, охорона навколишнього середовища; медичні науки; економічні та правові науки; гуманітарні науки.

Програма підтримує співробітництво між науковими установами України та Республіки Польща в таких основних формах: виконання спільних науково-дослідних проектів; спільне проведення та участь у міжнародних наукових конференціях, семінарах та виставках; обмін науково-технічною інформацією.

Під час візиту делегації НАН України в листопаді 1999 р. до Варшави було підписано Протокол про наукове співробітництво між НАН України та Польською АН на 2000–2002 рр., який передбачає, що це співробітництво здійснюватиметься в межах спільних дослідницьких проектів, які погоджені зацікавленими науковими установами Польщі та України. На сьогоднішній день таких проектів є 61.

Однією з найважливіших форм двостороннього наукового співробітництва українських вчених із їх польськими колегами є тривала спеціалізація. Такі зв'язки багато в чому сприяють взаємному обміну найважливішою інформацією у різних галузях науки і техніки, зменшують час на пошук перспективних напрямків досліджень.

Принципово новий рівень співробітництва між НАН України та ПАН передбачається після відкриття Постійних представництв між НАН України при Польській академії наук у Варшаві та Польської академії наук при НАН України в Києві.

У сфері гуманітарних наук (історія, археологія, філософія, етнографія, мовознавство, літературознавство) ефективними є розгортання спільних програм, розробок, досліджень, лекцій, організація експедицій археологічного, історичного, фольклорного або мовно-етнічного спрямування. Перспективними є такі напрямки: розвиток бібліотечної справи, робота польських та українських науковців в архівах та бібліотеках, що дають змогу проводити не лише обмін інформацією, але й цілеспрямований науковий пошук.

Зростання кількості та інтенсивності наукових контактів не повинно, однак, розглядатись як самоціль. В першу чергу треба виходити з того, що такий рівень сприяє кращому порозумінню між народами, усвідомленню спільності європейського дому і, без сумніву, є важливим чинником стратегічного партнерства між двома країнами.

Література

1. Чернега П. Партнерство розвивається / П. Чернега // Освіта. – 2004. – № 17. – С. 3–4.
2. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.
Т. 1. – 2004. – С. 432.
3. Стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє України і Польщі. – К., 2002. – С. 258.
4. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.

- Т. 2. – 2004. – С. 61.
5. Голібард Є. По-сусідськи. Польський вектор / Є. Голібард. – К., 2004. – С. 12.
6. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.
- Т. 3. – 2004. – С. 6.
7. Ликошина Л. С. Політичний портрет А.Кваснівського / Л. С. Ликошина. – М., 2001. – С. 17.
8. Thieme J. K. Szkolnictwo wyższe. Wyzwania XXI wieku / J. K. Thieme. – Warszawa : Difin, 2011. – 240 s.